

Кіреєнко К. В. Українські замовляння як витвір колективного позасвідомого етносу / К. В. Кіреєнко // Вісн. ЛНУ імені Тараса Шевченка. – Сер. „Філологічні науки”. – Луганськ : ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2010. – № 20 (207). – Ч. 1. – 269 с. – С. 17 – 24.

УДК 811.111'32

К. В. Кіреєнко (Луганськ)

УКРАЇНСЬКІ ЗАМОВЛЯННЯ ЯК ВИТВІР КОЛЕКТИВНОГО ПОЗАСВІДОМОГО ЕТНОСУ

Кіреєнко К. В. Українські замовляння як витвір колективного позасвідомого етносу

Стаття присвячена виявленню архетипного підґрунтя українських замовлянь як продукту міфологічного світогляду і колективного позасвідомого етносу.

Ключові слова: етносвідомість, колективне позасвідоме, архетип, замовляння.

Киреенко Е. В. Украинские заговоры как продукт коллективного бессознательного этноса

Статья посвящена определению архетипной основы украинских заговоров, которые являются продуктом мифологического мировоззрения и коллективного бессознательного этноса.

Ключевые слова: этносознание, коллективное бессознательное, архетип, заговоры.

Kireienko K. V. Ukrainian charms as products of the ethnic group's collective unconscious

The article focuses on the determination of archetypal ground of Ukrainian charms as products of mythological outlook and ethnic group's collective unconscious.

Key words: ethnoconsciousness, collective unconscious, archetype, charms.

У сучасному світі, коли народи намагаються визначити власне обличчя, глибше пізнати національний характер, менталітет, культуру, мову, яка фіксує дух народу, особливої перспективи набуває етнолінгвістика – маргінальна галузь мовознавства, спрямована на вивчення віддзеркалення у мові й мовленнєвій діяльності (етнотекстах – термін К. Рав'є та Ж. Був'є) етнічної свідомості, менталітету, національного характеру, матеріальної та духовної культури народу [9, с. 252]. Предметом вивчення етнолінгвістики є весь “план змісту” культури, народної психології й міфології незалежно від засобів і

способів їхнього формального втілення (слово, предмет, обряд, зображення і т. ін.) [12, с. 39-40], а об'єктом – мова й інші форми та субстанції, у яких виражає себе колективна свідомість, народний менталітет, картина світу, яка склалася у того чи іншого етносу чи взагалі соціуму, тобто сприйняття людиною навколишньої дійсності, її категоризація й інтерпретація [11, с. 21].

При поясненні колективної етнічної свідомості у сучасному екзистенціалізмі застосовується концепція синхроністичності К. Юнга, який процес формування етносів пов'язував з архетипами колективного позасвідомого [9, с. 276-277]. Зміст колективного позасвідомого, яке є психічно успадкованим, універсальним, ідентичним для всіх людей і виявлене в образах і формах, характерних для різних народів і епох, є сферою інстинктів та архетипів, які на свідомому рівні проявляються екзотеричною знаковою системою фольклорних текстів. Поняття архетипу є результатом багаторічних розмірковувань К. Юнга передусім над міфами й чарівними казками, які містять стійкі мотиви [2, с. 131, 133]. “Ті самі мотиви, – писав Юнг, – зустрічаємо у фантазіях, снах, мареннях і галюцинаціях сучасної людини” [17, с. 369]. Звернувши увагу на те, що одні людські фантазії мають особистісну природу, а інші – безособистісну, їх не можна пояснити індивідуальним досвідом, швейцарський психолог прийшов до висновку, що реальними виразниками колективних фантазій є міфи. Міфологія, за теорією Юнга, стала проекцією колективного позасвідомого [2, с. 130-131]. Мова закріплює міф у міфологемах – мовних носіях міфів, що дає змогу транслювати їх у часі та просторі [9, с. 175]. У фольклорних текстах закладений етнічно-психологічний зміст багатьох поколінь, що дає можливість розглядати народну творчість (у тому числі й замовляння, які репрезентують певний аспект етнічної містики і сублімують давнє уявлення про магічну силу слова) не тільки як органічне художньо-літературне, але й психологічно-сугестивне магічне явище. Пропонована розвідка є частиною комплексного лінгвістичного дослідження і має на меті виявити архетипне підґрунтя українських замовлянь як витворів езотеричної екстравертної творчості колективного позасвідомого етносу.

Когнітивна лінгвістика, зокрема й синергетичний детермінізм (автором якого є український мовознавець А. Зеленько) як постмодерн у мовознавстві, орієнтовані на пізнання психічної сутності свідомості, витлумачення мовної діяльності як специфічної форми психічної діяльності, вираженої й виформуваної закономірностями ручної (мови жестів та міміки) та звукової мови [4, с. 19-22]. Цілком згодні з А. Зеленьком, який розглядає мову в аспекті витлумачуваного ним синергетичного детермінізму як засіб і форму вираження свідомості, а етнос – як продукт відповідної мови [5, с. 78]. Співвідношення свідомості етносу, імпринтованої у мові та культурі, й індивідуальної свідомості представників етносу визначається за принципом нелокального поля, розробленого у фізиці. Етнос створює власне соціальне поле, а окремий

мозок підключений до цього поля як приймач. Мова етносу фіксує це “єдине поле думок, відчуттів і чуттєвих вражень, яке надає упорядкованості нашому безпосередньому сприйняттю” [13, с. 6].

Етносвідомість є віртуальним явищем, психофункціональним континуумом головних пізнавальних функцій свідомості: мислення, почуттів, відчуттів, інтуїції та трансценденції, згідно з концепцією Юнга, – що виявляються як типові ознаки етносу. Синергетичність цього континууму як нелінійної нерівноважної системи виявляється у чинниках її самоорганізації – способах і результатах категоризації й концептуалізації світу та внутрішнього рефлексивного досвіду представниками певного етносу. Е. Дюркгейм ще наприкінці ХІХ ст. висловив думку про існування двох форм людської свідомості: індивідуальної та колективної. Друга єдина для всієї групи та не залежить від окремих людей, проте відіграє примусову роль, підпорядковуючи особистість колективній свідомості. Ця форма свідомості фіксується у колективних уявленнях – віруваннях, міфах, нормах моралі та права. Ідеї Е. Дюркгейма були деталізовані у працях французьких дослідників М. Мосса, К. Леві-Стросса, Л. Леві-Брюля та ін. [9, с. 274].

Найголовнішим експонентом етносвідомості є мова етносу, де у фіксованому знаковому вигляді зберігаються особливості пізнавального досвіду етносу, етнічні стереотипи, константи культури. Етносвідомість співвідноситься з поняттям мовної (ословесненої повсякденно-побутової, за А. Зеленьком) картини світу, адже відображенням закономірностей концептуальної організації етносвідомості є частково ментальний лексикон, знання про мову й у мові. Етносвідомість формує етнічний смак як норму оцінки: раціональної, сенсорної, психологічної, етичної, естетичної, утилітарної тощо. Ціннісні орієнтації етносу й етнічний смак формують етнічну культуру [9, с. 274].

Етносвідомість є підґрунтям етнічного характеру. Загальними ознаками етносвідомості українців дослідники вважають домінування емоцій і почуттів над волею й інтелектом, інтровертність вищих психічних функцій у сприйнятті довкілля, виражену у концентрації на фактах, проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; сентиментальність, чуттєвість, емпатію; індивідуалізм, що виявляється у різних формах опосередкованого прагнення до особистої свободи при відсутності організації, стійкості й дисципліни [1, с. 66]. В. Янів розглядає емоційність й індивідуалізм українців як компоненти, що найміцніше зв'язують з Європою [19, с. 67]. Починаючи ще з “філософії серця” Г. Сковороди, філософи і письменники відзначають домінування кордоцентричної орієнтації українців [15]. Етнопсихологи А. Аугустінавичуте й А. Баронін пропонують класифікацію етносів на основі типології особистості й народів К. Юнга, визначеної ним структури свідомості. За цією класифікацією етноси репрезентують

власні домінуючі пізнавальні функції як почуттєві, відчуттєві, інтуїтивні, мисленнєві, етичні й логічні екстраверти й інтроверти [1, с. 225-226].

Складником етносвідомості є етнічний (національний) менталітет, або ментальність. Поняття ментальності увійшло в науковий обіг у середині 50-х рр. ХХ ст. завдяки дослідженням французьких вчених Ж. Люб'є і Р. Мандру. Ментальність є важливим етнопсихологічним феноменом, що являє собою спосіб мислення чи характер процесу мислення. Структурними компонентами етнічної ментальності вважаються емотивний, когнітивний і поведінковий [1, с. 62-63]. Однак емотивний перебуває поза межами ментального у сфері почуттів і лише може надавати імпульс, зокрема, раціональним оцінкам у сфері ментальності і поведінки. Когнітивний компонент ототожнюється з вербальною сферою, однак вербальне характеризує мову етносу, а когнітивне – систему пізнавальних механізмів узагалі, лише одним з яких є мислення. Поведінка регулюється ментальністю, але не лише нею, а й процесами сенсорики, інтуїцією, позасвідомим. Тому окреслені складники не є однопорядковими й не всі належать до сфери ментального, а швидше до виявів етнічної свідомості. Роль ментальності етносу полягає в осмисленій, раціональній орієнтації його представників на певну поведінку, світогляд, цінності й норми [9, с. 275].

Складниками ментальної сфери етносвідомості є константи культури – відносно стійкі концептуальні структури, які несуть культурно ціннісну інформацію та представлені у знакових продуктах культури, зокрема, у текстах, явищах природної мови. Російський етнолог С. Лур'є обґрунтовує тезу про наявність центральних зон культури, де зосереджені цінності та вірування, що визначають природу сакрального для кожної культури. Зміст центральної зони виявляється в етнічних константах, які, на думку дослідниці, є позасвідомими і містять образи ворога, себе, добра та уявлення про спосіб боротьби добра зі злом [7]. У сучасній етнолінгвістиці та лінгвокультурології константи культури здебільшого ототожнюються з концептами як осмисленими структурами свідомості. У словнику Ю. Степанова “Константы: Словарь русской культуры” розглянуто 37 базових і 20 похідних констант культури, серед яких концепти Правда, Закон, Душа, Знання, Інтелігенція, Мир, Час, Вогонь, Вода, Хліб, Мова, Слово та ін. [10]. Зміст констант культури розкривається шляхом дослідження їхньої вербальної репрезентації в етнотекстах письменників, філософів, науковців і мовленні пересічних членів соціуму, а також на підставі реконструкції етимологічної внутрішньої форми ключових лексем (наприклад, концепт Краса пов'язаний з ідеєю вогню (спорідненість слів *краса* і *кресати*, *гарний* і *жар*), архетипом *свій/чужий* (пор. *врода* і *рід*), концепт Правда – з аксіологічним потенціалом лексем просторової орієнтації *правий* і т. ін.). Дослідження констант культури потрібно здійснювати з урахуванням архетипів колективного позасвідомого, хоча

константи й архетипи є феноменами різного онтогенетичного і когнітивного порядку [9, с. 275-276].

Колективне позасвідоме етносу кваліфікується як успадкована й незмінна сукупність психічних процесів, які не належать до сфери свідомості, а лише виявляються у ній і зумовлені родовою пам'яттю людини. Колективне позасвідоме визначає життєдіяльність людини й етносу. Його вивчення починається в аналітичній психології швейцарського вченого К. Юнга, хоча це поняття застосовувалося ще Платоном, який виокремлював у психіці позасвідомого ейдоси, що згодом отримали назву архетипів. Про існування позасвідомого відомо ще з праць Г. Гегеля. Основоположниками психології позасвідомого у XVIII ст. були німецький біолог, лікар і психолог К. Краус і німецький філософ, прибічник панпсихізму як вчення про абсолютно безсвідомий духовний початок усього суцього – світову волю – Е. фон Гартман. Однак їхні погляди не залишили відчутних слідів, до них повернулися лише у медичній психології наприкінці XIX ст. У роботах французького психопатолога Т. Рибо безсвідоме протиставлялося свідомому як фізіологічне психологічному [9, с. 276].

У психоаналізі австрійця З. Фрейда на початку XX ст. висувається ідея трьох рівнів системи душевного життя: свідомого, передсвідомого і безсвідомого з цензурою між ними. Безсвідоме проникає до свідомості у вигляді сновидінь, невротичних симптомів, описок і обмовок, творчих актів. Виокремлення позасвідомого як ланки життєдіяльності людини у французькій психоневрологічній школі та психоаналізі остаточно затвердилося і більше не підлягало сумніву. У пізніх роботах З. Фрейд диференціював інстинктивну психіку (Воно) і колективну свідомість, частково усвідомлену, частково неусвідомлену, витіснену індивідом (понад-Я), тобто він визнавав архаїчно-міфологічний характер позасвідомого [14, с. 316-330].

Швейцарський психолог К. Юнг висловлював подібні погляди. У 1909 р. він разом з З. Фрейдом на запрошення С. Холла відвідує США, а у 1911 р. через теоретичні розбіжності відходить від З. Фрейда, відмовляється від посади редактора журналу "Jahrbuch", займається приватною практикою і протягом 1913-1919 рр. розробляє учення про колективне позасвідоме, роль архетипів як джерела загальнолюдської символіки (праця "Метаморфози і символи лібідо"), яке застосовує у практичній психотерапевтичній діяльності [9, с. 276].

К. Юнг виокремлює у позасвідомому два відділи: особисте та колективне. Зміст колективного позасвідомого не набувається протягом життя, воно є вродженим, первісною формою усвідомлення світу, ґрунтується на особливостях мозку, успадкованого від предків. Юнг писав: "Подібно до того, як людське тіло зберігає сліди свого філогенетичного розвитку, так зберігає їх і психіка" [16, с. 622]. Колективне позасвідоме формується на основі залишків колективних переживань етнічної групи як певних неусвідомлених реакцій, що

виявляються у характерних для цієї групи універсальних прообразів, праформах і підсвідомо детермінують поведінку і мислення кожної людини [1, с. 56]. Архетип визначається Юнгом як гіпотетична наслідувана психологічна властивість, що не може сприйматися чуттєво й наочно, а у випадку переходу до сфери свідомості перестає бути рефлексом колективного позасвідомого й архетипом. Дослідник наголошував на тому, що архетипи є підґрунтям поведінки, структури особистості, вони беруть участь у формуванні світогляду етнічної групи і можуть виявлятися як регулятивні принципи у творчо оформленому матеріалі [18]. Головними ознаками архетипу К. Юнг вважав мимовільність, автономність, генетичну зумовленість, належність до сфери позасвідомого. За швейцарським психологом, архетипи колективного позасвідомого поділяються на психологічні, якщо вони є наслідком пам'яті роду (наприклад, архетипи свого, духу, Его, Тіні, Аніми й Анімусу, води, матері, регенерації), і культурні, створені культурним досвідом людства (наприклад, архетипи трійці, життя, смерті, мадонни, вічного мандрівника, героя) [9, с. 277, 297]. Як зазначає О. Кульчицький, “для українського колективного позасвідомого характерним є архетип доброї, лагідної, плодючої Землі. Світоглядна толерантність, яка супроводжує український народ протягом усієї історії, є результатом впливу цього архетипу. Формування української психіки зумовило перевагу рефлексивної світоглядної настанови над предметною, орієнтованою на довкілля. Схильність до рефлексії узгоджується з емоційно-чуттєвим характером і послаблює роль раціонально-вольового компонента психіки” [6, с. 49-61]. А. Баронін зауважує, що архетип Матері у колективному позасвідомому українців, пов'язаний з культом Великої Богині, що виник ще за часів трипільської культури, а згодом трансформувався у культ Богородиці, є основою етнічної домінанти національного характеру і вилучає з етносу агресивну активність [1, с. 61].

Архетипи є компонентами будь-яких релігій, міфологій, легенд і казок усіх часів і народів; архетипні образи присутні також у сновидіннях і ряді екстатичних переживань [3, с. 291]. В. Ятченко, досліджуючи метафізичні аспекти давньоукраїнської міфології через аналіз таких її складників, як замовляння, обрядові пісні, загадки, казки, приходять до висновку, що найглибшим коренем, психофізіологічною основою міфології були архетипи. Давня людина, відчуваючи власну “відірваність” від Бога, самотність у світі, неминучість смерті, страх, намагалася прилучитися до вищих сил. Роль тих каналів, крізь які первісна людина усвідомлювала свої перші акти взаємодії з божественним, виконали архетипи – загальнолюдські першообрази, що становлять зміст колективного позасвідомого [20], яке, у свою чергу, є психічно успадкованим, універсальним, ідентичним для всіх людей і зумовлює містичний (іраціональний) зв'язок індивідуального з цілим [2, с. 131]. Найархаїчнішою формою втілення архетипів у духовній

спадщині українців стали, на думку В. Ятченко, замовляння, а підгрунтям, джерелом натхнення для творення текстів останніх – сновидіння. В українських замовляннях дослідник виявляє архетипи Аніми, Анімуса, тіні, сонця, місяця, бика (тура), вогню, води, воріт, гори, дерева, моря, дитини, змії, птаха, каменю, квітки, мосту, поля [20].

Отже, домінантою вивчення архетипної проекції у різних текстах є теза про відповідність структури безсвідомого природній мові. Міфологія – це скарбниця архетипів – первісних вроджених психічних структур, що є виявом родової пам'яті, історичного минулого етносу, людства, їхнього колективного позасвідомого і забезпечує цілісність і єдність людського сприйняття та виявляється у знакових продуктах культури. Реконструкція архетипу дає змогу зрозуміти образи міфологічного мислення, які зазвичай кваліфікувались як абсурдні та беззмістовні. Замовляння являють собою складову частину зафіксованої у фольклорі синтетичної ритуалізованої повсякденно-побутової моделі світу. На глибинному рівні вони є продуктом міфологічного світогляду й колективного позасвідомого – “єдиного поля думок, відчуттів і чуттєвих вражень”, за Р. Вільсоном [13, с. 6]. Виходячи з тези А. Зеленька про вираження мовою свідомості, базованої на взаємодії мислення і почуття, з домінантизацією останнього [4], перспективним є аналіз замовлянь з метою виявлення в них ролі почуттів, відчуттів і чуттєвих вражень у процесі категоризації і концептуалізації реального світу і внутрішнього рефлексивного досвіду представниками певного етносу.

Література

1. **Баронин А. С.** Этническая психология : учебное пособие / А. С. Баронин. – К. : Тандем, 2000. – 264 с.
2. **Зборовська Н. В.** Психоаналіз і літературознавство : посібник / Н. В. Зборовська. – К.: «Академвидав», 2003. – 392 с.
3. **Зеленский В.** Послесловие / В. Зеленский // Аналитическая психология / К. Г. Юнг. – М. : Мартис, 1995. – 309 с.
4. **Зеленько А. С.** Еволюція семасіології / А. С. Зеленько // Лінгвістика : [зб. наук. праць / наук. ред. В. Д. Ужченко]. – Луганськ : ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2009. – 257 с. – № 1 (16). – С. 18-23.
5. **Зеленько А. С.** Проблеми семасіології у філософсько-психологічному осмисленні : монографія / А. С. Зеленько. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Луганськ : Альма-матер, 2004. – 228 с.
6. **Кульчицький О.** Світовідчуття українця / О. Кульчицький // Українська душа. – К. : Фенікс, 1992. – 128 с. – С. 48-65.
7. **Лурье С. В.** Историческая этнология / С. В. Лурье. – М. : Аспект Пресс, 1997. – 448 с.
8. **Павлов О.** Поетичні та психологічні моделі фольклорних магічних текстів [Електронний ресурс] / Олег Павлов // “Аратта. Вікно в Україну” : український національний портал. – Режим доступу до ст. : http://www.aratta-ukraine.com/text_ua.php?id=338.

9. **Селіванова О. О.** Сучасна лінгвістика : напрями та проблеми : підручник / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2008. – 712 с.
10. **Степанов Ю. С.** Константы : Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – М. : Академический Проект, 2001. – 990 с.
11. **Толстая С. М.** Постулаты московской этнолингвистики / С. М. Толстая // *Etnolingwistyka. Problemy jezyka i kultury* / [red. J. Bartminski]. – Lublin, 2006. – V. 18.
12. **Толстой Н. И.** Язык и народная культура. Очерки по славянской мифологии и этнолингвистике / Н. И. Толстой. – М. : Индрик, 1995. – 512 с.
13. **Уилсон Р. А.** Новая инквизиция / Р. А. Уилсон. – М. : Пересвет, 2001. – 240 с.
14. **Фрейд З.** Я и Оно / З. Фрейд // *История психологии. XX век : хрестоматия для высшей школы* / [под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждана]. – М. : Академия, 2003. – 512 с.
15. **Чижевський Д.** Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. – Мюнхен, 1983. – 175 с.
16. **Юнг К. Г.** Аналитическая психология / К. Г. Юнг // *История психологии. XX век : хрестоматия для высшей школы* / [под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждана]. – М. : Академия, 2003. – 512 с.
17. **Юнг К. Г.** Воспоминания, сновидения, размышления / К. Г. Юнг. – К. : AirLand, 1994. – 414 с.
18. **Юнг К. Г.** Об архетипах коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // *Вопросы философии*. – 1988. – № 1.
19. **Янів В.** Проблеми психологічного окциденталізму України / В. Янів // *Мандрівець*. – 1994. – № 1.
20. **Ятченко В. Ф.** Метафізичні виміри української дохристиянської міфології : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філософ. наук : спец. 09.00.04 “Філософська антропологія і філософія культури” / В. Ф. Ятченко. – К., 2002. – 32 с.